

מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב,

מאת צבי מרק, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 253 עמ'

'מגילת סתרים', העומדת במרכז ספרו החדש של צבי מרק, היא צירוף של שתי שיחות שאמר רבי נחמן מברסלב באזני שניים מחסידיו הקרובים אליו ביותר, רבי נתן ורבי נפתלי מנמירוב, בענין סדר ביאת גואל-צדק. אחת מן השיחות נאמרה בחודש אב תקס"ו, והאחרת באב תקס"ט. כשמה, מגילת סתרים נשמרה כסוד כמוס מעין-כול, להוציא יחידי סגולה: היא הועלתה על הכתב בראשי-תיבות ובמילות צופן, ונמסרה והועברה בתוך חסידות ברסלב על ידי יחידים בכל דור, שנמצאו ראויים להנחלת הסוד. לא רק תוכנה, אלא גם עצם קיומה הוסתר: במשך מאתיים השנים שחלפו מהתגלותה בפי רבי נחמן ועד לפרסומה בספר שלפנינו, היא היתה בגדר שמועה בלבד בעבור חסידים וחוקרים כאחד.

נסיבות אמירתן של שתי השיחות המהוות את המגילה וזהות שומעיהן, קורותיה של המגילה וגלגוליהם של כתבי היד, שרשרת מסירתה משומעיה הראשונים ועד ימינו, מעמדה כחותם הפנימי של מסורת ברסלב ושל מוסריה כשומרי החותם, וכמובן הפקעתה של המגילה מגדר סוג כמוס אל רשות הרבים בספרו של מרק, כל אלה נידונים ומתוארים בספר בהרחבה ובפירוט. לא רק בקיאות מופלגת בנבכי מסורות ברסלב לסוגיהן וענפיהן נדרשו לו למרק במלאכה זו; לא רק ידענות במכמני המחקר, וכישרון הניתוח וההיקש בהשלמת חלקי התצרף; מלבד הסגולות האלה של החוקר נדרש לו גם קורטוב, ואולי יותר מקורטוב, מן האינטימיות וקרבת הלב של החסיד: אוזן קשבת ואוהבת לדבריו של רבי נחמן ולחזון גואל-צדק שלו, קרבת נפש לרבי, וגם צניעות. אלה שורות על חשיבתו וכתבתו של מרק לכל אורך הספר – ובלעדיהן, אני משוכנע, לא היו שומרי החותם פותחים בפניו (ודרכו בפנינו) את שערי הסוד.

אבל, כמובן, לב ליבו של הספר הוא מגילת סתרים עצמה וחזון ביאת גואל-צדק שבה. פרסום נוסח המגילה לבדו (המוצג בספר בצילום ואחר-כך בדפוס) היה מותר את החזון נסתר מעיניהם של רוב הקוראים, מחמת אופיו ה'צופני' של הטקסט. מרק פותח פתחים לסודו של החזון בכמה רבדים: הוא מפענח את ראשי התיבות והקיצורים; הוא מצביע על משמעותם השיטתית של פרטים בחזון, ודרכם על משמעותו של החזון בכללו; והוא מאיר את זיקתם של תיאורי הגואל-צדק ועלילותיו לתימות-הגות ולתימות-רגש יסודיות של רבי נחמן, השוזרות את המגילה במסכת אחת עם תורותיו בליקוטי מוהר"ן, עם אמירותיו המתועדות בחיי מוהר"ן ובשיחות הר"ן, ועם סיפוריו בסיפורי מעשיות. מעבר לכל אלה ומבעד לכל אלה, מרק מאיר את הפן האישי בחזונו של רבי נחמן: אישי בזה שבתוך דמותו וקורותיו של הגואל-צדק משוקעים ערכי-היסוד ונימות-התשתית בחייו של רבי נחמן, ואישי בזה שבתיאור הגואל-צדק רבי נחמן מביע בעצם את תפיסתו העצמית. יהיה זה פשטני, ואף שגוי, לומר: רבי נחמן ראה את עצמו כגואל ותיאר במגילת סתרים את עלילותיו שלו. פשטני ושגוי, משום שדרכיהן של 'תפיסה עצמית' בכלל ושל 'תפיסתו של רבי נחמן את עצמו' בפרט הן נפתלות וסבוכות, ומוליכות למעמקים שנסתרים לעתים קרובות גם מעיני בעליהן. ובכל זאת, השאלה בדבר הדרך שבה ראה רבי נחמן את עצמו ואת יחסו לגואל-צדק, והשתקפויותיה של דרך זו בחזון גואל-צדק שלו, פותחת אופק מהותי, ובעיניי רובד משמעות יסודי, של מגילת סתרים. דיונו של מרק בסוגיה זו עשיר בהבחנות ובתובנות ואף מרגש.

מגילת סתרים מגוללת את 'סדר ביאתו של גואל-צדק' מראשית הופעתו, והוא ילד רך בשנים, ועד לקיבוץ גלויות וכינון ממלכתו השלמה בארץ ישראל, המתפשטת והולכת מעבר לגבולה. באמצעות מיקומם של המוטיבים המרכזיים של מגילת סתרים במרחב יצירתו של רבי נחמן, בהדגשת החידושים שמחדשת המגילה בתיאור דמותו ופועלו של הגואל-צדק וגם בהצבעה על היבטי מפעלו המסורתיים של הגואל-צדק שנשמטו מן המגילה, מרק מדובב את סדר ביאת הגואל-צדק כעלילה של 'ופי ונוי וחוץ והדר ואהבה והשתוקקות וכיסופים וכליון-נפש' (מלשונות רבנו ז"ל במגילה) – אותם פנים שמאפיינים את מחברה של המגילה רבי נחמן, ומהווים את סוד קסמו ונעמו שלו. גואל-צדק כובש את העולם כולו לא בחיל ולא בכוח אלא בעוצמתו הרוחנית, העשויה בעצמה מ'חומר' הגעגועים והכיסופים. ביטוי מרכזי שלה, אם לא המרכזי, הוא בשירה ובניגונים, ביצירה מוסיקלית ובהופעה מוסיקלית, הנוגעת בנימי הנפש של כל שומעיה ומעוררת אותם לתשובה ולדבקות -- 'כי חכמת הניגון יהיה בקי בו מאד מאד ויגלה חדשות בחכמה זו עד שתכלה נפשם של השומעים ניגונים שלו' (לשון המגילה, מצוטט במרק 83). ליבם של קרובים ושל רחוקים, של בני ברית ושל שאינם בני ברית, של קיסרים ומלכים ואנשים פשוטים, מתהפך בקרבם והם נרתמים (כל אחד בדרכו ובהתאם לכוחו ומעמדו) למימושה של תכלית ביאתו של גואל-צדק – כינונה של ממלכת האהבה והדבקות שבירתה ירושלים ובמרכזה דמותו המשרה של הגואל-צדק.

כפי שמראה מרק, סגולותיו של הניגון וסגולותיו המיוחדות של צדיק-האמת בניגון מועלות על נס גם בסיפורי המעשיות של רבי נחמן וגם בתורותיו בליקוטי מוהר"ן. הניגון משמש את צדיק-האמת בהתמודדותו עם 'קושיות האפיקורסות של החלל הפנוי', והניגון הוא ממד בחכמה ובתורה ובאמונה, 'שכל חכמה וחכמה שבעולם, יש לה זמר וניגון מיוחד, שזה הזמר מיוחד לחכמה זו ומזה הזמר נמשכת החכמה הזאת. ואמונה יש לה גם כן זמר וניגון, כל אמונה יש לה זמר וניגון (ליקוטי מוהר"ן קמא סד, ה, בהשמטות). הניגון לא נפקד גם מתיאורו העצמי ומתפיסתו העצמית של הצדיק דנן רבי נחמן, 'אמר, העולם לא טעמו אותי כלום עדיין. אילו היו שומעין רק תורה אחת שאני אומר עם הניגון והריקוד שלה היו כולם בטלים בביטול גמור' (חיי מוהר"ן שמ). בצדק רב מסיק מרק מאמירה זו את מה שלא נאמר בה במפורש, והוא ש'רק מי שמצליח לשמוע את התורה עם הניגון והריקוד טועם משהו מר' נחמן' (88).

אני מתמקד במוטיב של הניגון לא רק בשל מרכזיותו התימטית בסדר ביאת גואל-צדק ובעולמו של רבי נחמן, אלא גם בשל חשיבותו העילאית, בעיניי, למיתודולוגיה של העיסוק בכתבי רבי נחמן -- למעשה הקריאה והפרשנות של דבריו הכתובים ולדרך הכתיבה הנאותה עליהם. האבחנה שמעבר לתוכן המילולי או הרעיוני של דברי החכמה והתורה צפון ממד נוסף, מהותי, המתבטא בניגון – זהו הממד הרוחני והפנימי שבלעדיו 'לא טעמו אותי כלום עדיין' – מחדדת את בעייתיותה ומגבולותיה של מסירת דברי הצדיק בכתב ומציבה בפני מי שמעיין בהם אתגר חמור ותובעני. בעייתיות זו הטרידה את רבי נחמן עצמו (ראו התורה מי ששומע דבור מפי הצדיק, ליקוטי מוהר"ן קמא, קצב), והיא צריכה להטריד את חסידיו וקוראיו החיים מפי הכתב, וקרוב יותר לעיניי כאן -- גם את הכותבים עליו. לא אוכל להעמיק כאן בטיבו של האתגר ובהבהרת עצתו של ר' נחמן להתמודדות עימו -- ויש עצה לזה: לציר לפניו דמות דיוקנו של החכם בשעת הלמוד פְּשׁוּלְמִדִּין דְּבָרָיו (שם) -- אבל על דרך הטעימה והייחול אומר:

הייתי נותן הרבה כדי לשמוע את הניגון – כפשוטו – שבו אמר רבי נחמן את המשפט המובא מפיו בתיאור הבא (חיי מוהר"ן רכט, מצוטט במרק עמ' 67): 'פעם אחת שאלתי אותו מה יהיה מהדיבורים שנדברו וכו' היינו מה שבתחלה שמענו מפיו הקדוש כמה דבורים שהיה נראה שיאריך ימים ויגמור כחפצו וכו' [על פי פרשנותו הנכוחה של מרק, השואל מעמת את התקוות המשיחיות שנכרכו בשעתן בדמותו של רבי נחמן עם התבדותן בשרשרת האירועים שבסופה מחלתו האנושה]. ענה ואמר, השמעתם מה שהוא שואל, גם אצלי בעצמי קשה ענין זה. ואף-על-פי-כן אמר אני לא גמרת (בלשון תמה) כבר גמרת ואגמור!'. 'כפשוטו' במרכאות, משום שהניגון אוצר **סוד**: הוא היה עשוי להסגיר לאוזננו את התנועה הרוחנית והטרנספורמציה הרוחנית שעובר רבי נחמן במהלך הבעתן של המילים האלה. בתחילה, שאלתו של רבי נתן 'מה יהיה', המבטאת תערובת של תסכול אכזבה ואולי יאוש בצד המשאלה והציפייה לנחמה מפי הרבי, נוקבת לחדרי ליבו של רבי נחמן ומוצאת בהם דווקא את ההד הקשה של התסכול והיאוש, 'גם אצלי בעצמי קשה'; אבל תוך כדי דיבור רבי נחמן מתעורר ומעורר את עצמו לחיות חדשה, הוא מתעלה מעל עצמו וחורג מעצמו ומאשר מחדש את אמונו בעצמו, וגם את כוח הפעולה וההשראה שלו: גמרת ואגמור. בתיאור שתיארתי כאן אין תחליף לניגון עצמו ולנוכחותו של הרבי – אֶשֶׁר כָּל דְּבוּר וְדְבוּר שְׁלוֹ אֶפְלוּ בְּשִׁיחַת חֲלִין, מִכָּל שֶׁכֶן כְּשֶׁהָיָה מְדַבֵּר בְּעִבּוּדַת הַשֵּׁם או כְּשֶׁהָיָה אוֹמֵר וּמְגַלֵּה תוֹרָה, הָיָה כָּל דְּבוּר וְדְבוּר מְאִיר וּמְזַהֵר וּמְתַלְהֵב כְּאֵשׁ לוֹהֵט רְשָׁפֵי רְשָׁפֵי שְׁלֵהֶבֶת וּמִי שֶׁהָיָה מְאִזֵּן וּמְקַשֵּׁב לְדַבְרָיו בְּאֵמֶת וּבְתַמִּימוּת הָיָה כָּל דְּבוּר וְדְבוּר שְׁלוֹ פוֹרֵחַ וְנִכְנָס בְּקִרְבוֹ כְּלַבֵּת אֵשׁ מִמֶּשׁ (שיחות הר"ן קכד) וְאִי אֶפְשֶׁר לְצַיֵּר הַרְמְזִים שְׁרַמְזוּ לָנוּ בְּתַנוּעוֹתָיו הַקְּדוּשִׁים (שם קנג) – אבל משנחסמה דרכנו לשמיעת הדיבור עצמו, שומה עלינו לחפש דרכים ולסלול מסילות ולפתוח פתחים מילוליים לניגון ולשמיעת הניגון ולהדהוד הניגון, ולדרך כתיבה שמתנגנת בעצמה (זאת מבלי לוותר על הניסיון לקלוע לדברים עצמם ומבלי לגלוש ליצירתיות פרועה), בבחינת 'שִׁיְהִיָּה יוֹדֵעַ נֶגֶן, וְגַם שִׁיְהִיָּה הַכְּלִי שְׁמַנְגִינֵן עָלָיו שְׁלֵם, כְּדִי שִׁיּוּכַל לְבָרֵר וּלְכַוֵּן הַנֶּגֶן בְּשִׁלְמוֹת כְּרֵאוֹי (ליקוטי מוהר"ן קמא נד ו). דומני שניתן לומר באופן כללי על סוגת (ז'אנר) הכתיבה האקדמית, לפחות כפי שהיא נתפסת ומתורגלת בהווה, שהיא אינה הולמת את גודל המשימה הזו. בכך כמובן אין משום פקפוק או דופי בתרומתה הראשונה במעלה להנחת התשתית לשמיעת הניגון.

מרק מחיל על חזון ביאת גואל-צדק של רבי נחמן את ההבחנה המקובלת בין תפיסות אפוקליפטיות של אחרית הימים (ושל אוטופיות בכלל) לבין תפיסות טבעיות שלה – הבחנה ששימושה במחקר משתלשל מן המקורות המסורתיים, והמתבטאת בדבריו הפולמוסיים של שמואל (ברכות לד, ב) 'אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד'. מן העיון במגילת סתרים – מהעובדה שגואל-צדק יתמודד בתפקידו כמרפא עם חולים ועם חוללים ו'שאופן פעולתו איננו חורג מדרך הטבע' (לשונו של מרק), מכך שבימיו כבימינו תהיה אחיזה למוות וליצר הרע, מכך שהחכמה תשרה על יחידים ותתקיים הייררכיה של בערות ושל חוכמה, ועוד ועוד – מרק מסיק שאליבא דרבי נחמן, ממש כמו אליבא דשמואל האמורא ואליבא דהרמב"ם – בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג, והטבע בתוקפו ובכוחו ובסדריו הרגילים (133 ואילך). דברים אלה אינם מתיישבים על לבי. גם אם נכון הדבר שביאת גואל-צדק מתקיימת בעולם דוגמת עולמנו – ככלות הכול, יש לדברים אלו יסוד בדברי רבי נחמן עצמו, ש"לא כמו שסוברים קצת שכשיבוא משיח יהיה עולם אחר משל עכשיו" (חיי מוהר"ן תקצז, מובא במרק 141), – הקביעה המופשטת ש'עולם כמנהגו נוהג' גסה מכדי להטעימנו את טעמו האמתי של החזון ואף זרה ל'ניגון' ולרוח

שלו. עולמו של רבי נחמן – אותו עולם של עכשיו שעולמו של הגואל עתיד להיות כצלמו ודמותו – אינו עשוי מאותם סדרי טבע והיגיון שהרמב"ם מצא בעולם (או דימה למצוא בו), והרגשתו הרוחנית של רבי נחמן כלפי מושגי הטבע וחוקיות הטבע ונוהגו של טבע רחוקה ת"ק פרסה מתחושת השגב שמצא בהם הרמב"ם. על עולמו של גואל-צדק, כעל עולמו של רבי נחמן, שורה הפלא; מאחורי כל מראית-עין של טבע ונוהג נחבאים עולמות עולמות של סודות וסתרים, שנועדו מעצם עניינם לקעקע את הקביעות הנצחית וההכרחית שמאפיינת 'טבע' (רבי נחמן סומך לקביעותו החוזרת ונשנית ש'אין שום חיוב הטבעי כלל', את דימוי הטבע וחכמי הטבע ל'חיות רעות דורסים וטורפים', 'מצח הנחש' ושאר מרעין בישין, ליקוטי מוהר"ן קמא סד). אכן, הסדקים שנבעים והתהומות שנבקעים באמצעות הסוד בחזותו הכוזבת והמטעה של הטבע ושל 'עולם כמנהגו נוהג' אינם הבקעת הרים ותהומות כפשוטו, שידוד מערכות קוסמי או טריפת קלפים גמורה, אבל הכללתו של רבי נחמן תחת מטריית 'העולם כמנהגו נוהג' יחד עם הרמב"ם רק מלמדת על קוצר ידה של ההפשטה המכלילה. הסודות והנסתרות שעמדו במרכז הווייתו של רבי נחמן והמיוחסות במגלת סתרים לגואל-צדק – וה'ניגון' (במובן שפירשתי את המושג למעלה) של מושגי הדבקות והגעגועים שלו -- עומדים בניגוד תהומי לאימפרסונליות של הטבע וחכמת הטבע הרמבמ"יים. כשרבי נחמן בא לתאר את כוח ההתחדשות והחידוש והפתיחה והפריצה והחריגה והכיסופים של הצדיק גואל-צדק, הוא ממקם אותו באותו הקשר שבו באו לביטוי כוחות ההתחדשות שלו עצמו – לגילוי הפלאים איננו זקוקים ל'עולם אחר משל עכשיו'. אבל הפלאים הם העיקר, ולא התמדת סדרו וטבעו של עולם. (במקום אחר הארכתי לבאר מדוע הפלאים של רבי נחמן מתגלים דווקא ובאופן מהותי בתוך 'סביבה' של 'עולם כמנהגו נוהג', וכמתבטא בדבריו 'כי הצדיק הוא בְּדָמוֹת וְצֶלֶם כָּל הָאֲנָשִׁים וְאִין בו שום שְׁנוּי, וְאִף-עַל-פִּי-כֵן הוּא עֲנִין אַחַר לְגַמְרֵי. אִישׁ הַכֶּשֶׁר -- נִדְמָה שֶׁהוֹלֵךְ עִם כָּרְשׁוֹת וְדָקִין כְּמוֹ שְׂאֵר בְּנֵי-אָדָם, וְאִף-עַל-פִּי-כֵן הוּא עֲנִין אַחַר לְגַמְרֵי. וְכֵן אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל, בְּאֵמֶת הִיא מְבַדֶּלֶת וּמְפַרֶשֶׁת לְגַמְרֵי מִשְׂאֵר אֲרָצוֹת בְּכָל עֲנִינֶיהָ וּבְחִינּוֹתֶיהָ, אֲךָ אִף-עַל-פִּי-כֵן בְּגִשְׁמִיּוֹת, לְפִי מִרְאֵה עֵינֵי הָאָדָם, אִין רוֹאִים שְׁנוּי בֵּין אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל לְשְׂאֵר אֲרָצוֹת', ליקוטי מוהר"ן תנינא קטז. אין כאן מקום להאריך בזה, אך אעיר שבדברים אלה מובלע פתרון אחר לסתירות שמוצא מרק 142 בדברי רבי נחמן בנידון דידן.)

חינה ונעמה של 'מגילת סתרים' של רבי נחמן משרים על קוראיה, ועליי בכללם, כיסופי גאולה (לפחות כדמותה בחזונו של רבי נחמן). לטעמי והרגשתי, כיסופי הגאולה שהמגילה מעוררת מוצאים ביטוי גם בשאלתו של רבי נתן לרבי נחמן, 'מתי יהיה זאת?'. על השאלה הזו, 'ענה [רבי נחמן] ואמר, אבל הסיפור בעצמו מזה הוא דבר גדול מאוד' (ימי מוהרנ"ת א יא). מרק (130) מוצא בתשובתו זו של רבי נחמן הכרעה בדילמה שהוא מעמיד, האם להבין את מגילת סתרים כ'מעשה נוסף בסיפורי המעשיות של רבי נחמן', או שמא כ'נבואה מדויקת על קורות המשיח' -- לדעתו, תשובתו של רבי נחמן מעידה על יחסו למגילה כאל 'סיפור' (זו אינה מסקנתו הסופית של מרק, הנשאר ללא הכרעה). מרק גם טועם בתשובתו של רבי נחמן את טעמה של גערה (ובלשונו, 'ביקורת מרומזת') על השואל: לדבריו, התהיה 'מתי יבוא כל זאת' משקפת 'חוסר הבנה במהותה של מגילת סתרים', שכן, כסיפור, 'חשיבותה [היא] בעצם היותה אירוע מכונן בתחום השיח', 'בעצם הפיכת הסיפור שהיה עד כה גנוז בחדרי חדרים לשיחה המופיעה ומתגלה בעולם'.

אבל באמת הדילמה (והדיכוטומיה) הזו אינה במקומה. הסיפור אינו מחליף את ביאת גואל-צדק, היותו 'אירוע מכונן בתחום השיח' אינה דוחקת את אופק הציפיה לבוא הגואל, והשאלה 'מתי

יהיה זאת' אינה נדחית מפניו אלא ניגון שעולה מן הסיפור ומתנגן בלב שומעיו, 'שמי שסמוך יותר אל הניגון [...] נעשין אצלו ממילא כל התנועות של הניגון והריקוד מחמת גודל התענוג' (חיי מוהר"ן שמ, מצוטט במרק 88). דברי מרק העניים כאן עשירים במקום אחר בחומרים המעידים על קלישותה של הדיכטומיה: 'השפעתו ופעולתו [של רבי נחמן] צריכות להתרחש בעזרת דיבוריו, שיחותיו ותורותיו, שיישארו אף לאחר מותו, והם שימשיכו ויקדמו את אשר החל לעשות, והם יעשו ויפעלו זאת עד יבוא גואל-צדק' (מרק, 68). הסיפור בסדר ביאת גואל-צדק, 'סיפור משיחי חדש שלא סופר מעולם', מטעים את מספרו ואת שומעיו, וגם אותנו, מטעמו של משיח, והוא בעצמו – והכיסופים שהוא מעורר -- פעמי גאולה ומשיח. תשובתו של רבי נחמן אינה מבליעה ביקורת על התשוקה והתביעה הבוערת 'מתי יהיה זאת', אלא אדרבא, היא חוברת לשאלה בשמחת הסיפור ובתענוג הגעגועים המגולמים בו ('שעיקר תענוג הגדול הוא על ידי הצמאון [...] וזהו עיקר תענוג עולם הבא שאז יזכו לרצון ולכיסופים', שיחות הר"ן אות רנט), שהם הם פעמי משיח.

ובדברים אלה גם שבחו של הספר היקר שלפנינו ושל מחברו, שנתקיימו בהם דברי רבי נחמן על מגילת סתרים: 'כשבא ענין זה לתוך שיחה בזה העולם מה שהיה גנוז בחדרי חדרים, זה בעצמו דבר גדול מאוד'.

תפיסתו העצמית של רבי נחמן עברה תמורות במהלך חייו, והתעצבה לאור חייו הממשיים. היו בחייו עליות ומורדות ונפילות, וציפיותיו מעצמו ומחסידיו -- האקטואליים והפוטנציאליים -- עברו גם הן, בהתאם, תמורות. ברגעים של התעלות הנפש, רבי נחמן ראה את עצמו כמי שפוטנציאל הגואל שבו עשוי להתממש בחייו שלו; משחלה ונטה למות... ואפשרות זו נשללה מכורח האירועים, אפשר גם לא לפרט בכלל את הענין הזה.